

Anna SZUKIEŁOJĆ-BIEŃKUŃSKA, Daniel VERGER, Sebastien MERCERON, Madior FALL

Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcja pomiaru¹

Złożoność zjawisk i procesów społecznych powoduje, że bardzo trudno jest je jednoznacznie zdefiniować. Trudności, brak konsensusu pojawiają się już przy tworzeniu definicji konceptualnych. Jeszcze trudniejsze jest przyjęcie definicji operacyjnych umożliwiających pomiar statystyczny danego zjawiska. Dylematy dotyczą nie tylko zdefiniowania, ale także pomiaru ubóstwa i społecznego wykluczenia. W artykule przedstawiono wyniki prac metodologicznych, prowadzonych przez GUS i INSEE, których celem jest doskonalenie stosowanych przez statystykę publiczną metod pomiaru i analizy tych zjawisk.

Pierwszy etap prac obejmował przygotowanie koncepcji specjalnego badania ankietowego. Uznano bowiem, że — pomimo wielu badań prowadzonych we Francji i w Polsce — w systemie statystyki publicznej obu krajów brak jest badania, które na poziomie badanej jednostki (gospodarstwa domowego, osoby), pozwoliłoby ocenić w sposób kompleksowy zarówno materialne, jak i niematerialne aspekty warunków życia w powiązaniu z różnymi uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi. Założono, że badanie ma umożliwić pogłębioną analizę zjawisk ubóstwa i wykluczenia społecznego w powiązaniu z kapitałem społecznym. Przyjęte rozwiązania metodologiczne i propozycje skonstruowanych na podstawie tego badania wskaźników będą mogły być wykorzystane nie tylko w Polsce.

Zwieńczeniem pierwszego etapu prac było przeprowadzenie w 2008 r. pilotażowego badania spójności społecznej. Badanie to zostało przygotowane i zrealizowane we współpracy z Urzędem Statystycznym w Bydgoszczy. Wzięło w nim udział ponad 800 gospodarstw domowych z woj. kujawsko-pomorskiego. Wyniki tego badania zostały wykorzystane m.in. do zbudowania i obliczenia, przedstawionych w artykule, propozycji wskaźników ubóstwa wielowymiarowego, izolacji społecznej oraz wykluczenia społecznego.

Ze względu na metodologiczny charakter prac zdecydowano się na prezentację wyników nieważonych, pochodzących z próby. Biorąc jednak pod uwagę, że w zdecydowanej większości zawartych w artykule danych nie stwierdzono istotnych różnic między wartością wskaźników nieważonych i ważonych można

¹ Autorzy artykułu pragną serdecznie podziękować Pani Małgorzacie Gniewaszewskiej, która na każdym etapie współpracy, jeśli zachodziła taka potrzeba, pełniła rolę tłumacza.

przyjąć, iż informacje te mogą być wykorzystywane do oceny sytuacji społecznej w woj. kujawsko-pomorskim w 2008 r.

BADANIE SPÓJNOŚCI SPOŁECZNEJ

Nowatorski charakter ankietowego badania spójności społecznej polega przede wszystkim na jego kompleksowości. Składa się na to zarówno szeroki zakres tematyczny, jak również uwzględnienie w badaniu informacji o charakterze obiektywnym i subiektywnym².

Realizacja badania zasadniczego przewidziana jest w lutym i marcu 2011 r. Jednostką badania będzie gospodarstwo domowe oraz jedna wylosowana osoba w gospodarstwie, w wieku co najmniej 16 lat. Informacje dotyczące sytuacji całego gospodarstwa domowego spisywane będą na odrębnych kwestionariuszach — dla gospodarstwa domowego oraz dla indywidualnych osób w wieku powyżej 16 lat.

Na poziomie gospodarstwa domowego zbierane będą informacje dotyczące:

- podstawowych charakterystyk społeczno-demograficznych wszystkich osób wchodzących w skład gospodarstwa domowego;
- sytuacji finansowej (ogólne informacje o sytuacji dochodowej, oszczędności, zadłużenie);
- mieszkania (w tym jakość otoczenia);
- wyposażenia w dobra trwałe (w tym dostępność do technologii informacyjnych);
- deprywacji podstawowych potrzeb (z uwzględnieniem potrzeb dzieci);
- otrzymywanej i udzielanej pomocy (źródła i formy pomocy, ocena znaczenia otrzymywanej pomocy);
- subiektywnych ocen sytuacji materialnej.

Informacje w kwestionariuszu indywidualnym dotyczą natomiast:

- wykształcenia i umiejętności (znajomość języków, posługiwanie się komputerem, prawo jazdy);
- zdrowia (samoocena stanu zdrowia, niepełnosprawność, samopoczucie psychiczne);
- aktywności ekonomicznej (sytuacja zawodowa, bezrobocie, poszukiwanie pracy, źródła utrzymania, praca za granicą);
- mobilności społecznej (rodzice, przeszłość zawodowa);
- rodzaju i częstotliwości kontaktów społecznych (kontakty z rodziną, kontakty sąsiedzkie, przyjacielskie, udział w życiu społecznym — w tym w miejscu zamieszkania, przynależność do organizacji);

² Wieloaspektowe podejście do pomiaru jakości życia, rozwoju społecznego jest m.in. rekomendowane do zastosowania w krajach Unii Europejskiej przez Komisję Europejską (patrz m.in.: J. Stiglitz, A. Sen, J. P. Fitoussi (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*).

- form spędzania czasu wolnego;
- poczucia satysfakcji z poszczególnych materialnych i pozamaterialnych dziedzin życia;
- opinii respondentów dotyczących różnych aspektów życia społecznego (w tym: różnicowań społecznych, dyskryminacji, ubóstwa).

Oczekuje się, że wyniki badania spójności społecznej w istotny sposób wzbogacą bazę informacyjną pozwalającą na dokonanie wszechstronnej, rzetelnej oceny sytuacji społecznej w Polsce, z uwzględnieniem różnic regionalnych. Cykliczne powtarzanie tego badania (np. w okresach pięcioletnich) pozwoliłoby na monitorowanie zmian rozwoju społecznego, w tym na ocenę skuteczności podejmowanych działań na rzecz walki z ubóstwem, integracji społecznej oraz rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego.

UBÓSTWO WIELOWYMIAROWE

W ujęciu klasycznym identyfikacja sfery ubóstwa dokonywana jest wyłącznie ze względu na sytuację dochodową lub na podstawie poziomu wydatków (czy też wyceny wartości konsumpcji gospodarstw domowych). Taki sposób wyodrębniania ubogich jest uproszczeniem i może doprowadzić do pominięcia ważnych aspektów rzeczywistej sytuacji. Dlatego też coraz więcej zwolenników znajdują metody analizy uwzględniające także aspekty pozadochodowe, traktujące ubóstwo jako zjawisko wielowymiarowe.

Dokonując pomiaru ubóstwa wielowymiarowo należy rozstrzygnąć szereg kwestii metodologicznych. Trzeba odpowiedzieć np. na pytania: jakie uwzględnić wymiary ubóstwa i jakie wskaźniki stosować do każdego z wymiarów, czy i jak konstruować agregatowe wskaźniki ubóstwa wielowymiarowego, czy wszystkie symptomy ubóstwa należy uznać za równie ważne?

Prezentowany w artykule etap prac zakładał rozpatrzenie trzech form ubóstwa. Przeanalizowano: ubóstwo monetarne określone na podstawie bieżącego poziomu dochodów gospodarstwa domowego; ubóstwo oceniane z punktu widzenia warunków życia (w tym sytuacji mieszkaniowej, zasobności w dobra trwałego użytku, zaspokojenia podstawowych potrzeb); ubóstwo subiektywne uwzględniające opinie badanych gospodarstw dotyczące ich statusu materialnego oraz trudności, jakie napotykają przy równoważeniu budżetu domowego.

Zastosowano więc podejście, które było przyjęte we wcześniejszych pracach, w tym w analizie ubóstwa w Polsce przeprowadzonej na podstawie wieloaspektowych badań warunków życia ludności w 1997 r. i w 2001 r.³ To co zaproponowano nowego — to przede wszystkim zbudowanie syntetycznego wskaźnika złych warunków życia, stanowiącego podstawę do określenia rozmiarów ubóstwa ocenianego z tego punktu widzenia.

³ M. Fall, D. Verger, A. Szukielojć-Bieńkuńska (2000), *Analyse Multidimensionnelle de la Pauvrete en France et en Pologne*, w *Comparasion des Conditions de Vie en France et en Pologne*, L'Office Central de Statistique, Varsovie.

Ubóstwo monetarne

Przy ustalaniu zasięgu ubóstwa monetarnego zastosowano podejście relatywne. Granicę ubóstwa przyjęto na poziomie 60% mediany dochodu ekwiwalentnego, czyli porównywalnego między gospodarstwami o różnym składzie demograficznym. Jest to podejście powszechnie stosowane (np. przez Eurostat do oceny zasięgu ubóstwa w krajach Unii Europejskiej), mające zarówno swoje wady jak i zalety⁴.

Na podstawie badania pilotażowego spójności społecznej oszacowano, że wartość granicy ubóstwa, przyjęta na poziomie 60% mediany, wynosiła ok. 714 zł miesięcznie (w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną według skali zmodyfikowanej OECD⁵), a dochody poniżej tej granicy miało w badanej próbie ok. 14% osób. Obniżenie granicy ubóstwa do 50% wartości mediany (czyli do ok. 595 zł w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną) spowodowałoby obniżenie odsetka osób ubogich do ok. 9%.

Ubóstwo w kontekście warunków życia

Pomiaru zasięgu ubóstwa warunków życia dokonano na podstawie złożonego wskaźnika warunków życia. Budując syntetyczny wskaźnik złych warunków życia przyjęto ogólne założenie, że wskaźnik ten powinien odzwierciedlać brak zaspokojenia różnego typu potrzeb — zarówno o charakterze materialnym jak i niematerialnym — rozpowszechnionych w społeczeństwie oraz uznawanych przez jego większość za niezbędne. Dlatego też dokonując wyboru zmiennych elementarnych (wykorzystanych do budowy miernika syntetycznego) starano się przestrzegać obowiązujących zasad teoretycznych: „kontroli przez częstotliwość” (np. w przypadku dóbr trwałego użytku bierzemy pod uwagę jedynie te dobra, które występują u przynajmniej połowy populacji) oraz „consensusu społecznego” (posiadanie danego dobra, zaspokojenie danej potrzeby jest uznawane w warunkach danego społeczeństwa za niezbędne). Brano również pod uwagę fakt, czy „dobro” jest (zgodnie z teorią ekonomiczną) dobrem normalnym (dobro, którego posiadanie rośnie wraz ze wzrostem dochodu).

Kontroli częstotliwości oraz analizy wpływu dochodu na występowanie danego typu dóbr dokonano na podstawie wyników badania pilotażowego spójności społecznej. W wyniku tej pierwszej — we wskaźniku syntetycznym złych warunków

⁴ Kwestia ta nie stanowi przedmiotu głębszych rozważań w artykule. Przy opracowywaniu wyników badania zasadniczego spójności społecznej przewiduje się zastosowanie różnych, w tym także absolutnych granic ubóstwa.

⁵ Zmodyfikowana skala ekwiwalentności OECD przyjmuje następujące wartości jednostek ekwiwalentnych na osobę w gospodarstwie: dla pierwszej osoby dorosłej — 1; dla każdego następnego członka gospodarstwa w wieku powyżej 14 lat — 0,5; dla każdego dziecka w wieku poniżej 14 lat — 0,3. Oznacza to, że przykładowe 3-osobowe gospodarstwo domowe złożone z 2 osób dorosłych i jednego dziecka liczy sobie 1,8 jednostki ekwiwalentnej ($1+0,5+0,3$). Jeżeli to gospodarstwo dysponowało np. dochodem 6000 złotych, to dochód w przeliczeniu na osobę wyniesie — 2000 zł ($6000:3$), natomiast dochód na jednostkę ekwiwalentną ok. 3333 zł ($6000:1,8$).

życia nie uwzględniono np. braku zmywarki do naczyń czy też braku zestawu kina domowego⁶. Ponadto na podstawie wyników analizy wpływu dochodu (za pomocą modelu logistycznego) do wskaźnika syntetycznego nie włączono zmiennych dotyczących niedostosowania wielkości mieszkania do potrzeb gospodarstwa domowego lub położenia mieszkania w rejonie zagrożonym przestępczością.

W badaniu spójności społecznej nie było natomiast informacji pozwalających na weryfikację wyboru elementów składowych z uwzględnieniem „zasady consensusu”. W tym przypadku oparto się na wiedzy eksperckiej oraz wynikach innych badań. Przy wyborze symptomów warunków życia kierowano się także zaleceniem zachowania jedynie tych pozycji, które *a priori* dotyczą całej badanej populacji (tzw. aksjomat Dickesa). Dlatego we wskaźniku syntetycznym nie uwzględniono zmiennych charakteryzujących trudności związane z zaspokojeniem potrzeb dzieci. Zakłada się wykorzystanie tego typu informacji przy opracowywaniu wyników badania zasadniczego spójności społecznej, kiedy to będzie konstruowany i obliczany również specjalny wskaźnik warunków życia dla podpopulacji gospodarstw domowych z dziećmi.

Kierując się regułą uwzględniania we wskaźniku jedynie pozycji odnoszących się do całej populacji można byłoby nie brać pod uwagę zmiennych dotyczących np. zakupu sprzętu medycznego (dotyczy to raczej podpopulacji osób chorych, niepełnosprawnych). W tym jednak przypadku nie zrezygnowano z uwzględnienia tego typu potrzeb, lecz dokonano agregacji kilku elementarnych wskaźników dotyczących ochrony zdrowia (w tym: brak możliwości zakupu sprzętu medycznego lub/i brak pieniędzy na wykupienie potrzebnych leków lub/i rezygnacja ze względu na brak pieniędzy z wizyt u stomatologa) w jedną cząstkową zmienną zagregowaną dotyczącą możliwości zaspokojenia potrzeb związanych z ochroną zdrowia.

**TABL. 1. WSKAŹNIKI ELEMENTARNE ZŁYCH WARUNKÓW ŻYCIA
W ZAKRESIE ZŁEJ JAKOŚCI MIESZKANIA**

Symptomy złych warunków mieszkaniowych	W % gospodarstw domowych, w których zaobserwowano dany symptom	Wpływ dochodu ^a
Brak:		
wody bieżącej	4	silny
cieplej wody	25	silny
toalety	6	silny
łazienki (wanna/prysznic)	8	silny

^a W kolumnie tej zaznaczono, czy uwzględniony „symptom warunków życia” zachowuje się jak dobro „normalne”, czyli czy deprivacja jest wyższa w gospodarstwach domowych z niskim dochodem w porównaniu do tych, które posiadają dochód wyższy.

⁶ Zastosowanie tej reguły wymaga pewnej rezerwy w przypadku, gdy wskaźnik częstotliwości jest trochę niższy od 50%. Nie zawsze oznaczać to musi wyeliminowanie danej pozycji. Jeżeli jest to możliwe, należy wziąć pod uwagę np. społeczny odbiór, znaczenie danego dobra dla poziomu życia. Na przykład pomimo tego, że w przypadku badania pilotażowego przeprowadzonego na terenie woj. kujawsko-pomorskiego samochód i komputer posiadała mniej niż połowa gospodarstw domowych (46—48%) — zmienne te zostały uwzględnione we wskaźniku syntetycznym.

**TABL. 1. WSKAŹNIKI ELEMENTARNE ZŁYCH WARUNKÓW ŻYCIA
W ZAKRESIE ZŁEJ JAKOŚCI MIESZKANIA (dok.)**

Symptomy złych warunków mieszkaniowych	W % gospodarstw domowych, w których zaobserwowano dany symptom	Wpływ dochodu ^a
Zły stan instalacji:		
wodociągowej	13	silny
elektrycznej (lub jej brak)	11	średni
kanalizacyjnej (lub jej brak)	14	średni (w kierunku silnego)
Nieodpowiednie ogrzewanie	17	silny
Mieszkanie:		
wilgotne	13	silny
ciemne	6	nieznaczny
usytuowane w hałaśliwym otoczeniu	14	nieznaczny
usytuowane w rejonie o skażonym środowisku naturalnym (pył, dym, inne zanieczyszczenia)	8	negatywny wpływ — jedynie u najbogatszych
położone w rejonie zagrożonym przestępczością, wandalizmem	8	nieznaczny
Niedostosowana wielkość mieszkania (zbyt małe) ..	17	żadnego wpływu dochodu
Niedostosowana temperatura ^b	37	silny
Zła jakość mieszkania (ocena ogólna)	5	silny

a W kolumnie tej zaznaczono, czy uwzględniony „symptom warunków życia” zachowuje się jak dobro „normalne”, czyli czy deprivacja jest wyższa w gospodarstwach domowych z niskim dochodem w porównaniu do tych, które posiadają dochód wyższy. b Wskaźnik ten obliczony jest poprzez syntezę dwóch pozycji — możliwości odpowiedniego ogrzewania w zimie i utrzymania właściwej temperatury latem (np. klimatyzacja, dostateczna izolacja budynku). W stosunku do dwóch cząstkowych wskaźników obserwuje się, nieznaczący wpływ dochodu w stosunku do pierwszego (właściwe ogrzewanie zimą) i znaczący w stosunku do drugiego.

Źródło: pilotażowe badanie spójności społecznej, przeprowadzone w woj. kujawsko-pomorskim.

**TABL. 2. WSKAŹNIKI ELEMENTARNE ZŁYCH WARUNKÓW ŻYCIA
W ZAKRESIE BRAKU MOŻLIWOŚCI ZASPOKOJENIA POTRZEB KONSUMPCYJNYCH**

Symptomy deprivacji (spowodowane wyłącznie brakiem pieniędzy)	W % gospodarstw domowych, w których w ciągu 12 ostatnich miesięcy wystąpiły poszczególne sytuacje	Wpływ dochodu ^a
Nie wszystkie osoby dorosłe w gospodarstwie domowym mogą sobie pozwolić na:		
rozrywkę przynajmniej raz w miesiącu (wyjście do kina, teatru, restauracji, na koncert itp.)	34	bardzo silny
przynajmniej jeden tydzień wakacji raz w roku	38	silny
Gospodarstwo nie może sobie pozwolić na:		
zaproszenie raz w miesiącu swojej rodziny lub przyjaciół na obiad, kolację lub inny poczęstunek	11	bardzo silny
ofiarowanie swoim najbliższym (rodzicom, rodzeństwu, dorosłym dzieciom) prezentów przynajmniej raz w roku	10	ekstremalnie silny
zakup co najmniej jednego egzemplarza gazety codziennej raz na tydzień	6	bardzo silny
zakup przynajmniej jednego tygodnika, dwutygodnika lub miesięcznika raz w miesiącu	9	bardzo silny
zakup przynajmniej jednej książki raz na trzy miesiące (bez podręczników szkolnych)	12	bardzo silny
Nie wszystkie osoby dorosłe w gospodarstwie domowym mogą kupić przepisane przez lekarza leki, witaminy i inne preparaty	13	silny
Gospodarstwo zrezygnowało z:		
zakupów niezbędnych (dla osób dorosłych) okularów, aparatu słuchowego lub innego sprzętu medycznego	8	silny
niezbędnych płatnych wizyt osób dorosłych u lekarzy specjalistów	20	silny

a Jak przy tabl. 1.

**TABL. 2. WSKAŹNIKI ELEMENTARNE ŻYŁYCH WARUNKÓW ŻYCIA
W ZAKRESIE BRAKU MOŻLIWOŚCI ZASPOKOJENIA POTRZEB KONSUMPCYJNYCH (dok.)**

Symptomy deprywacji (spowodowane wyłącznie brakiem pieniędzy)	W % gospodarstw domowych, w których w ciągu 12 ostatnich miesięcy wystąpiły poszczególne sytuacje	Wpływ dochodu ^a
Gospodarstwo zrezygnowało z (dok.): zakupu niezbędnych dla osób dorosłych protez denty- stycznych (koronki, mostka itp.)	8	silny
niezbędnych dla osób dorosłych płatnych wizyt u lekarza dentysty	16	bardzo silny
Nie wszystkie osoby dorosłe mają przynajmniej po jednej parze obuwia odpowiedniego dla danej pory roku (wio- senno-jesienne, letnie, zimowe)	3	silny
Gospodarstwo prawie w ogóle lub w ogóle nie może sobie pozwolić na zakup nowej odzieży (a nie używa- nej, z drugiej ręki) dla osób dorosłych	10	bardzo silny
Gospodarstwo odczuwa brak białizny pościelowej, ręcz- ników w dobrym stanie	4	bardzo silny
Gospodarstwo nie ma możliwości wymiany starych, zużytych mebli	29	silny
Nie wszystkie osoby dorosłe mogą sobie pozwolić: na spożywanie świeżych owoców, warzyw kilka razy w tygodniu	7	bardzo silny
na jedzenie mięsa, drobiu, ryb lub wegetariańskich od- powiedników co drugi dzień	5	ekstremalnie silny
Zdarza się często, że osoby dorosłe muszą zrezygnować z jednego z trzech głównych posiłków (śniadania, obiadu lub kolacji)	2	silny

^a Jak przy tabl. 1.

Ż r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

Budując mierniki syntetyczne należy również odpowiedzieć na pytanie, czy wskaźnik złożony stanowić będzie zwykłą sumę poszczególnych elementów częściowych (zakłada się wtedy, że wszystkie zmienne częściowe są równie ważne) czy też poszczególnym składowym nadawane będą — obliczone według metody statystycznej — wagi. W omawianym przypadku nie zastosowano wag. Takie podejście to m.in. efekt doświadczeń autorów z prowadzenia podobnego typu analiz. Wykazywały one, że zastosowanie systemu wag ma niewielki wpływ na wartości wskaźników.

Poza tym przyjęto założenie, że niezależnie od tego, o jakiej składowej czy o jakim elemencie warunków życia mówimy zawsze istnieje ryzyko, że dla konkretnego gospodarstwa domowego znaczenie danej składowej może się istotnie różnić od znaczenia, jakie ma ta składowa dla większości innych osób. Aby uniknąć sytuacji nadreprezentacji (szczególnie w przypadku dóbr czy usług o charakterze substytucyjnym), a tym samym nadania zbyt dużego znaczenia wskaźnikom elementarnym, dotyczącym poszczególnych dziedzin we wskaźniku syntetycznym, utworzono agregatowe zmienne częściowe. Przykładem takiej zmiennej jest np.: „brak pieniędzy na żywność” — zmienna agregatowa złożona z trzech zmiennych elementarnych dotyczących braku możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb żywnościowych (rezygnacja z jedzenia mięsa, rezygnacja z jedzenia świeżych owoców, warzyw, rezygnacja z podstawowych posiłków).

Konstruując wskaźnik syntetyczny zastosowano zatem prostą formułę sumowania wskaźników cząstkowych. Założono, że jeżeli w gospodarstwie domowym został zaobserwowany dany symptom złych warunków życia, to wskaźnik cząstkowy przyjmuje wartość 1, w przeciwnym przypadku — 0.

Istotnym elementem prac nad budową wskaźnika syntetycznego była również analiza korelacji pomiędzy podstawowymi pozycjami oraz ogólną spójnością głównego wskaźnika syntetycznego warunków życia.

W efekcie przeprowadzenia kolejnych etapów analiz, z listy 46 zmiennych elementarnych, dotyczących: jakości mieszkania, poziomu wyposażenia w dobra trwałego użytku, depriwacji potrzeb konsumpcyjnych, utworzono 24 zmienne cząstkowe, które wzięto pod uwagę przy konstrukcji głównego syntetycznego wskaźnika złych warunków życia.

Otrzymana wartość współczynnika Cronbacha (α Cronbach = 0,83) wskazuje na dobrą jakość tego wskaźnika⁷. Elementy najslabiej skorelowane z resztą głównego wskaźnika syntetycznego to: zmienna wskazująca na brak radia lub/i odbiornika telewizyjnego, zmienna — brak odkurzacza oraz agregatowa zmienna mówiąca o złych warunkach środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania (hałas, zanieczyszczenia).

W syntetycznym wskaźniku złych warunków życia uwzględniono następujące zmienne cząstkowe:

- 1) zły stan instalacji elektrycznej;
- 2) nieodpowiednie ogrzewanie mieszkania;
- 3) złe warunki sanitarne (brak łazienki, toalety, ciepłej wody);
- 4) mieszkanie ciemne, wilgotne;
- 5) mieszkanie usytuowane: w hałaśliwym otoczeniu, w rejonie o skażonym środowisku naturalnym (pył, dym, inne zanieczyszczenia);
- 6) brak możliwości utrzymania odpowiedniej temperatury w mieszkaniu;
- 7) złe warunki mieszkaniowe — ogólna ocena;
- 8) brak pralki, lodówki;
- 9) brak odkurzacza;
- 10) brak radia, telewizora;
- 11) brak odtwarzacza CD, DVD, telewizji kablowej lub satelitarnej;
- 12) brak telefonu (stacjonarnego, komórkowego);
- 13) brak komputera;
- 14) złe wyposażenie gospodarstwa w dobra trwałe — ogólna ocena;
- 15) brak samochodu;
- 16) brak pieniędzy na rozrywkę (wyjście do kina, teatru, restauracji, na koncert itp.);
- 17) brak pieniędzy na przynajmniej jeden tydzień wakacji raz w roku;
- 18) brak pieniędzy na zaproszenie raz w miesiącu swojej rodziny lub przyjaciół na obiad, kolację lub inny poczęstunek;

⁷Alpha Cronbach, inaczej współczynnik rzetelności alfa, może przyjmować wartość od 0 do 1, gdzie 0 oznacza całkowity brak korelacji, a 1 korelację idealną.

- 19) brak pieniędzy na ofiarowanie swoim najbliższym (rodzicom, rodzeństwu, dorosłym dzieciom) prezentów przynajmniej raz w roku;
- 20) brak pieniędzy na zakup prasy, periodyków, książek;
- 21) brak pieniędzy na zakup leków, niezbędnego sprzętu medycznego, wizyty u lekarzy specjalistów lub lekarza dentysty;
- 22) brak pieniędzy na zakup obuwia, odzieży, pościeli;
- 23) brak pieniędzy na wymianę zużytych mebli;
- 24) brak pieniędzy na żywność (rezygnacja z jedzenia mięsa, świeżych owoców, warzyw, konieczność rezygnacji z podstawowych posiłków).

Gdyby wszystkie uwzględnione objawy złych warunków życia zaobserwowano w jednym gospodarstwie domowym, to wskaźnik syntetyczny przyjąłby wartość 24. Dla potrzeb analizy jako próg zagrożenia ubóstwem warunków życia przyjęto umownie wartość wskaźnika — 10. W konsekwencji 10% gospodarstw z badanej próby uznano za ubogie.

Ubóstwo w kontekście radzenia sobie z budżetem domowym (zwane subiektywnym)

Punktem wyjścia dla analizy tej formy ubóstwa miał być syntetyczny wskaźnik braku równowagi budżetowej, uwzględniający zarówno subiektywne opinie gospodarstw domowych dotyczące ich statusu materialnego jak również fakty mówiące o trudnościach budżetowych gospodarstwa (w tym o zaległościach w opłatach).

TABL. 3. ELEMENTY SKŁADOWE WSKAŹNIKA BRAKU RÓWNOWAGI BUDŻETOWEJ

Symptomy trudności budżetowych	% gospodarstw domowych deklarujących występowanie danego symptomu	Wpływ dochodu ^a
Zaległości w opłatach:		
czynszowych lub w spłatach kredytu mieszkaniowego	3	silny
za elektryczność, gaz	3	pozytywny kierunek zależności
Deklaracja gospodarstwa domowego wskazująca na brak jakiejkolwiek swobody finansowej	33	bardzo silny
Subiektywna opinia gospodarstwa dotycząca braku możliwości „związania końca z końcem”	28	bardzo silny

^a Jak przy tabl. 1.

Źródło: jak przy tabl. 1.

W badaniu pilotażowym uwzględniono ograniczoną liczbę zmiennych, które mogły zostać wykorzystane do budowy złożonego wskaźnika „trudności budżetowych”. Wzięto pod uwagę fakt, że w badanej populacji mamy do czynienia z bardzo niewielką grupą osób zalegających z różnego typu opłatami dotyczącymi mieszkania i jednostkowym przypadkiem niespłacenia w terminie rat kre-

dytu mieszkaniowego. Dlatego przy konstrukcji syntetycznego wskaźnika „trudności budżetowych” uwzględniono zaledwie 3 zmienne częściowe:

- 1) deklarację zalegania przez gospodarstwo z opłatami związanymi z mieszkaniem. Wzięto przy tym pod uwagę trzy zmienne elementarne dotyczące zaległości: w stałych opłatach za energię elektryczną lub gaz; w opłatach czynszowych; w spłatach kredytu mieszkaniowego. Zagregowany wskaźnik częściowy „zaległości w opłatach za mieszkanie” osiągnie wartość 1, jeśli w gospodarstwie wystąpi przynajmniej jeden z wymienionych trzech symptomów;
- 2) subiektywną opinię gospodarstwa dotyczącą braku możliwości „związania końca z końcem”;
- 3) deklarację gospodarstwa domowego wskazującą na brak jakiejkolwiek swobody finansowej (brak możliwości pokrycia niespodziewanego wydatku o niewielkiej wartości).

W konsekwencji otrzymano wskaźnik złożony o dużo niższej jakości niż wskaźnik złych warunków życia (Alfa Cronbach jest równy 0,6). Mała liczba zmiennych częściowych powoduje, że gospodarstwo domowe zostało uznane za ubogie z punktu widzenia „nieradzenia sobie z budżetem”, jeśli wystąpiły przynajmniej 2 z 3 wymienionych symptomów. Taka sytuacja dotyczy w badanej próbie 24% gospodarstw.

Przy opracowywaniu wyników badania zasadniczego przewiduje się zredefiniowanie tego wskaźnika.

OD UBÓSTWA DO WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO

Wykluczenie społeczne można określić jako połączenie braku zasobów ekonomicznych, izolacji społecznej oraz ograniczonego dostępu do praw o charakterze społecznym i obywatelskim. Wychodząc z tej ogólnej definicji oraz przyjmując założenie, że więzi społeczne „ubezpieczają” na sytuacje kryzysowe, a ich brak zwiększa ryzyko ubóstwa i wykluczenia przyjęto tzw. operacyjną definicję wykluczenia społecznego.

Przyjęta definicja określa wykluczenie społeczne jako sytuację gospodarstwa domowego, które jest dotknięte przynajmniej jedną z trzech omówionych form ubóstwa i jednocześnie jest wyizolowane społecznie.

Wskaźnik izolacji społecznej

Uznano, że gospodarstwo domowe jest społecznie wyizolowane, jeśli jego członkowie nie utrzymują, z odpowiednią częstotliwością, kontaktów/relacji z otaczającym go środowiskiem społecznym, zewnętrznym w stosunku do gospodarstwa domowego.

W badaniu spójności społecznej pytania dotyczące kontaktów społecznych zadawane są jednemu dobranemu losowo członkowi gospodarstwa domowego. Na etapie prac metodologicznych, opartych na wynikach badania pilotażowego,

przyjęto założenie mówiące o tym, że gospodarstwo domowe stanowi jednolitą jednostkę społeczną, której stopień izolacji mierzony jest poprzez określenie poziomu intensywności różnego typu relacji, powiązań społecznych osoby reprezentującej to gospodarstwo.

Aby przeprowadzić analizę intensywności kontaktów społecznych gospodarstwa domowego utworzono zmienne pośrednie pozwalające na zsyntetyzowanie intensywności relacji, jakie miało gospodarstwo domowe. Są to następujące zmienne określające relacje/kontakty zewnętrzne:

- ze starszymi członkami rodziny, jeżeli mieszkają one poza gospodarstwem domowym (ojciec, matka),
- z młodszymi członkami rodziny, jeżeli mieszkają poza gospodarstwem domowym (dzieci),
- z rodzeństwem, jeśli brat, siostra mieszkają poza gospodarstwem domowym,
- z innymi członkami rodziny, jeśli mieszkają oni poza gospodarstwem domowym,
- z sąsiadami,
- z przyjaciółmi lub kolegami (poza miejscem pracy),
- związane z życiem religijnym,
- aktywny udział w stowarzyszeniach, partiach, klubach, organizacjach społecznych,
- ewentualne istnienie osób, na które można liczyć w przypadku problemu,
- brak jakiegokolwiek kontaktu zewnętrznego (z osobami spoza gospodarstwa domowego) w ciągu tygodnia.

Za symptom izolacji przyjmuje się brak lub sporadyczny charakter relacji danego typu, bez względu na przyczynę tej sytuacji. Liczy się brak *de facto* relacji danego typu, niezależnie od tego, czy jest to spowodowane świadomym wyborem czy wynika z przyczyn losowych. Bierze się przy tym pod uwagę zarówno kontakty o charakterze osobistym, jak również kontakty telefoniczne, mailowe, lub za pomocą innych środków komunikowania się.

Przy takim założeniu zmienna dotycząca relacji danego typu przyjmuje wartość:

- 0 — w przypadku częstych relacji,
- 0 — gdy dany typ relacji nie dotyczy gospodarstwa domowego (np. w przypadku kontaktów z rodziną — brak rodziców, rodzeństwa poza gospodarstwem domowym),
- 1 — w przypadku rzadkich kontaktów lub ich braku.

Tak samo jak w przypadku budowy głównego współczynnika warunków życia istniało kilka możliwych opcji dotyczących agregacji wybranych zmiennych wskaźnikowych izolacji. W wyniku przeprowadzonych analiz zdecydowano, że syntetyczny wskaźnik izolacji społecznej jest nieważoną sumą 7 zagregowanych zmiennych cząstkowych, w porównaniu z 10 tu wymienionymi. Aby nie dopro-

wadzić do nadania zbyt dużego znaczenia kontaktom rodzinnym połączono w jedną zmienną agregatową „kontakty ze starszymi i młodszymi członkami najbliższej rodziny (dzieci, rodzice)”. Zrezygnowano także ze zmiennej dotyczącej aktywnego udziału w działalności stowarzyszeń, partii i organizacji (z powodu niskiego udziału respondentów w tego typu działalności) oraz ze wskaźnika „kontakty sąsiedzkie” (ze względu na niejednoznaczną interpretację tej zmiennej w badaniu pilotażowym)⁸. Wartość syntetycznego wskaźnika izolacji społecznej wahała się od 0 (gospodarstwa silnie zintegrowane) do 7 (gospodarstwa domowe silnie wyizolowane społecznie). Dla potrzeb przedstawionej analizy jako próg zagrożenia izolacją społeczną przyjęto umownie wartość wskaźnika równą 3. Przy zastosowaniu tego kryterium 8% badanych gospodarstw domowych uznano za zagrożone izolacją społeczną.

⁸ Ograniczenie do 7 zmiennych budujących wskaźnik syntetyczny polepszyło korelację wewnątrz głównego współczynnika. Należy jednak dodać, że nadal pozostaje ona względnie słaba (Alfa Cronbach 0,37). Jest to spowodowane tym, że pewne zmienne wskaźnikowe są negatywnie lub słabo skorelowane z innymi zmiennymi, np. im więcej czasu spędzamy ze swoimi przyjaciółmi, tym dla nas mniejsze znaczenie może mieć utrzymywanie ciągłych relacji z rodziną.

Wykluczenie społeczne

W kontekście przedstawionych definicji za wykluczone społecznie uważa się gospodarstwo domowe, które doświadcza przynajmniej jednej z form ubóstwa (monetarne, subiektywne, warunków życia) i jest jednocześnie wyizolowane społecznie. Okazało się, że przy przyjętych kryteriach w badanej próbie ok. 4% gospodarstw domowych dotkniętych było wykluczeniem społecznym. Jeśli natomiast w definicji wykluczenia społecznego ograniczylibyśmy się do współwystępowania izolacji społecznej jedynie z ubóstwem dochodowym, to kryterium to spełniało w badanej próbie 2% gospodarstw domowych.

TABL. 4. WSPÓŁWYSTĘPOWANIE RÓŻNYCH FORM UBÓSTWA I IZOLACJI SPOŁECZNEJ

Wyszczególnienie	% gospodarstw domowych
Ubóstwo monetarne	14
monetarne i warunków życia	5
monetarne i subiektywne	10
monetarne i przynajmniej jedna z dwu pozostałych form ubóstwa	10
Ubóstwo warunków życia	10
warunków życia i subiektywne	8
warunków życia i przynajmniej jedna z dwu pozostałych form ubóstwa	8
Ubóstwo subiektywne	24
subiektywne i przynajmniej jedna z dwu pozostałych form ubóstwa	14
Współwystępowanie wszystkich trzech form ubóstwa	4
Izolacja społeczna	8
Wykluczenie społeczne — izolacja społeczna i przynajmniej jedna z 3 form ubóstwa	4

Źródło: jak przy tabl. 1.

W ramach prowadzonych prac metodologicznych testowane były również modele ekonometryczne, pozwalające na ocenę wpływu różnych czynników na prawdopodobieństwo popadnięcia w sferę ubóstwa i wykluczenie społeczne.

Na podstawie zastosowanego modelu regresji logitowej, w którym jako zmienne objaśniające przyjęto status społeczno-zawodowy, wiek, typ gospodarstwa domowego, miejsce zamieszkania (miasta/wieś), niepełnosprawność, bezrobocie oraz że można stwierdzić zamieszkiwanie na terenach rolniczych nie ma znaczącego wpływu na prawdopodobieństwo popadnięcia w wykluczenie społeczne, a przed wykluczeniem społecznym chroni wysoki poziom wykształcenia. Bezrobocie w znaczny sposób zwiększa prawdopodobieństwo wykluczenia spo-

łecznego — bezrobotni są bardziej ubodzy, a jednocześnie mniej aktywnie uczestniczą w życiu społecznym w porównaniu z osobami aktywnymi na rynku pracy. Z kolei bardziej dotknięte jednocześnie ubóstwem i izolacją społeczną są osoby starsze niż osoby młodsze. Przy założeniu równości wszystkich innych elementów, niepełnosprawni mają większą szansę bycia wykluczonymi społecznie niż inne grupy.

*

* *

Przedstawione w artykule rozwiązania metodologiczne dotyczące konstrukcji wskaźników ubóstwa i wykluczenia społecznego mają charakter wstępny. Będą one zrewidowane przy opracowywaniu wyników badania zasadniczego spójności społecznej, którego realizacja przewidziana jest na 2011 r. Należy również podkreślić, że wyniki badania zasadniczego stanowią podstawę, znacznie szerszej zakresowo niż przedstawiono w tym artykule, analizy zjawisk ubóstwa i wykluczenia społecznego. Uwzględnione zostaną w niej m.in. aspekty percepcji społecznej tych zjawisk. Przedstawione zostaną również wyniki dotyczące współzależności biedy, izolacji społecznej z subiektywnymi ocenami jakości życia.

Anna Szukielojć-Bieñkuńska — GUS, **Daniel Verger** — INSEE, **Sebastien Merceron** — INSEE, **Madior Fall** — INSEE

SUMMARY

Social phenomena and processes are difficult to define due to their complexity. The Authors propose a comprehensive approach to measure and analyze poverty and social exclusion as well as simple and complex diagnosis of that phenomena. Results of the social coherence pilot survey conducted by Polish CSO (GUS) were a base to construct and calculate multidimensional poverty, social isolation and exclusion. The greatest attention was given to discuss the synthetic index of bad life conditions. To construct the index of the social exclusion an assumption was made that social bonds "secure" in crisis situations, and their lack increases risk of the poverty and exclusion. The social exclusion was defined as a household situation which is affected by at least one of three poverty forms and at the same time is social isolated. A household was recognized as socially isolated if its members do not maintain appropriately frequent relations with the (surrounding them) outer environment.

РЕЗЮМЕ

Сложность социальных явлений и процессов вызывает трудность однозначного их определения. В статье обсуждается предложение комплексного подхода к измерению и анализу убожества и социального исключения, а также простых и сложных показателей позволяющих диагностировать эти явления. Основой для построения и исчисления показателей многомерного убожества, социальной изоляции и социального исключения являются результаты пилотажного обследования социальной сплоченности проведенного ЦСУ. Наибольшее внимание было уделено обсуждению синтетического показателя плохих условий жизни.

При построении показателя социального исключения были приняты предпосылки, что социальные связи «страхуют» при появлении кризисных ситуаций, а их отсутствие увеличивает риск убожества и исключения.

Было принято определение социального исключения как ситуация домашнего хозяйства, которое задевает хотя бы одна из трех форм убожества и одновременно подвергается оно социальному исключению. Считается, что домашнее хозяйство является исключенным с социальной точки зрения, если у его членов нет (с соответствующей периодичностью) контактов/отношений с окружающей внешней средой.